

Марія Возна

ОДЕСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ МИКОЛИ
ЧАЙКОВСЬКОГО: КРАХ СПОДІВАНЬ ТА ІЛЮЗІЙ

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Осміслено причини і обставини переїзду А. Чайковського на Радянську Україну, здобутки і втрати під час праці вченого в Одеському інституті народної освіти, арешт і ув'язнення українського патріота.

З молодих років М. Чайковський мав бажання стати науковцем. Але в умовах панування польського шовінізму у Східній Галичині він, як українець, не міг мріяти про роботу у вищій школі, хоч і мав значні наукові здобутки. Робота в українських приватних гімназіях тільки віддаляла його від наукових студій. Крім того, працюючи вчителем, вчений дуже страждав від того, що не мав свободи, не міг виявляти свої справжні погляди, бо шкільна влада пильно слідкувала за «лояльністю» вчителів і учнів.

У рукописній праці «Моя математична автобіографія» М. Чайковський пише, що, наприклад, до іменин Пілсудського йому треба було звільнити учнів від занять, повести їх на богослужіння до церкви і довго вмовляти учнів-співаків взяти у ньому участь, щоб була якась видимість того, що школа віддає «честь» панові маршалкові. Сам М. Чайковський мусив стояти у церкві в парадному вбранні у перших рядах, а потім підійти до пана старости і скласти побажання для пана маршалка та розписатись у книзі почесних відвідувачів. З другої сторони він мусив витримувати натиск різних «ура-патріотів», які вимагали не виконувати наказів шкільної влади, вони гавкали йому з-за спини, називали зрадником і перебіжчиком.

«Та я не міг слухатися їх глутих порад, бо знав, що за найменший непослух грозять школі великі неприємності – до виключення й арешту учнів та вчителів або й до закриття школи.

Така подвійна політика мене дуже вимучувала. Я не мав тут спокійної хвилини», – писав у спогадах М. Чайковський [1, 58].

Він також мав гіркий приклад видатного математика В. Левицького, який здобув ґрунтовні математичні знання, вчився у

Німеччині, проте пануюча в Галичині кліка не допускала його до університетської доцентури.

Ці дві обставини найперше схиляли вченого до переїзду на Радянську Україну. У цей час серед широкого громадянства були про що можливість різні міркування: багато хто схвалював такий переїзд, оскільки в той час почався обмін культурними цінностями між обома частинами України, а НТШ одержувало допомогу від уряду УРСР завдяки наркомуні освіти М. Скрипнику. Але були й такі, що перестерігали від такого вчинку. Найперше батьки М. Чайковського були дуже невдоволені таким рішенням, вони боялися, що й там теж можуть зустрітися якісь неприємності.

Не маючи змоги влаштуватись у Києві (хоча інститут народного господарства за рекомендацією М. Кравчука й обрав його на посаду доцента, проте не міг гарантувати життєво необхідного мінімуму для сім'ї), вчений пише заяву на ім'я ректора Одеського ІНО про надання йому посади професора математики у цьому закладі і проходить за конкурсом, а на початку липня вже їде «на обзорини». І ось 16 вересня 1929 р. після щирого прощання з місцевою громадою сім'я виїжджає з Рогатина до Одеси.

Після приїзду на місце, 18 вересня 1929 р., їх очікував перший удар – Т. М. Василичина, у якого гостював М. Чайковський ще недавно і в кого сім'я мала намір зупинитися, було заарештовано. Про це вони дізнались від племінника Т. М. Василичина ще на привокзальній площі, очікуючи на трамвай. Як пише вчений, перша думка була – брати квитки і вертатися назад у Галичину. Та здалося, що це непорозуміння, оскільки Василичин був наскрізь радянською людиною. Та й усе їхнє майно ще їхало в окремому вагоні.

Після роздумів вони все-таки поїхали на квартиру до Т. Василичина і застали всіх в сльозах, тому поселились до кінця вересня в санаторії, а потім найняли дві кімнати в якомусь не першорядному готелі. Лише через деякий час ректор здобув для сім'ї квартиру – три кімнати і кухню (ванної не було).

Заняття в ІНО розпочались 1 жовтня, він містився в будинку колишнього «новоросійського» університету та ще у двох приміщеннях і мав два факультети – професійної освіти (профос), який готував вчителів середніх шкіл (технікумів) і там вчилися 4 роки, та спеціального виховання (спецвих), що готував вчителів семирічок протягом 3 років.

Провідним математиком ІНО був доволі немолодий професор І. Ю. Тимченко, син колишнього високого урядовця і потомок древнього козацького роду, що був великим знавцем математики та історії математики. Він відразу став на бік революції, але не розібрався як слід в ідеологічній справі і тому його не друкували та навіть арештували ненадовго наприкінці життя. Він добре зустрів М. Чайковського, і у них склалися дуже приятні товариські взаємини. Другою видатною фігурою ІНО був професор механіки М. Васильєв, росіянин з Калуги, що прекрасно опанував українську мову, повсякчас користувався нею, був залюблений у свою спеціальність, і який рівночасно викладав ще у двох технічних вузах та встигав публікувати свої праці і лекції. Значну підтримку надавав М. Чайковському і перший ректор Внуков, за що й поплатився наступним арештом. Вчений мав в його особі щирого помічника і радника, особливо при реорганізації ІНО. У зв'язку із початком своєї роботи він згадує із вдячністю ще кілька імен працівників ІНО, а про решту співробітників у тій же праці «Моя математична автобіографія» автор пише, що в час його приїзду там було єврейське засилля: «Ім було неміло, що місце, яке займав їх співплемінник, дісталось «гоїмові». Хоч і відношення до мене було мірою коректне, проте вони себе показали в часі моєї опали. Я не почував себе добре в моєму новому оточенні...» [1, 66].

Після багаторічної роботи в середній школі вчений відчував певні прогалини у знаннях, бо довелось викладати вищу алгебру, теорію ймовірності (якою він до того мало займався), інтегральне числення та ще матаналіз (на спецвиху). Як пише автор, він був знайомий з математичною підручничковою літературою німецькою, польською, французькою мовами і зовсім не знав російських, зокрема радянських підручників і на ознайомлення з ними витрачав багато часу.

Вже у другому семестрі від наркомоса була ініціатива про реформування Одеського ІНО і М. Чайковському доручили організувати новий фізико-хіміко-технічний інститут. У ролі заступника і тимчасово виконуючого обов'язки директора він успішно працював ціле літо, підбираючи приміщення, обладнання, набираючи перший курс. Проте, за спогадами вченого, директором прислали якогось Давиденка, людину без найменшої культури і, мабуть, з дуже проблематичною освітою, але який працював в дусі доктрини Сталіна; улюбленою темою його розмов було про загострення класової боротьби. На щастя, незабаром його змінив

М. Х. Фарбер, дуже гарна і розумна людина, який до того працював у Полтаві. М. Чайковському і надалі доручили бути завучем, він читав у фіз-хем-маті матаналіз, вищу алгебру, теорію чисел, теорію функцій, теорію імовірності, історію і методику математики. Всі ці лекції були для вченого новими, роботи у зв'язку з цим було багато, але тоді строгої регламентації підручників не було, викладачі ще мали відносну свободу у складанні програм. Проте були великі виробничі проблеми іншого плану, які значно ускладнювали роботу викладачів.

Становище студентства у ті часи було дуже своєрідним: вони були хазяями положення у вузах, диктували свою волю та свої бажання викладачам. Іспитів не було ніяких, їх стали заводити тільки в 1933 р. і цим студенти були дуже невдоволені. Студент, прослухавши лекції протягом чотирьох років, отримував диплом про закінчення ВНЗ, хоча знань міг і не мати, а викладачі не мали відповідних засобів впливу на нього.

Проте найнеприємнішими були так звані «виробничі наради», що періодично відбувалися як відкриті звіти викладачів про свою роботу і на яких студенти вічно критикували свою професуру. При цьому, крий Боже, сказати слово критики на адресу студентів, адже на їхню вимогу адміністрація мусила звільняти небажаного викладача.

Після того як М. Чайковський «відважився» дати своїм студентам контрольну роботу, у вузівській багатотиражці один студент його за це вилаяв і написав, що під час виконання цієї роботи вони дуже нудьгували, і що вона зовсім не принесла їм користі. До речі, загал студентства дивився на вченого як на вихідця з буржуазного світу, що звертав на себе увагу вже одягом (з мануфактурою було в цей час в Радянській Україні трудно), а також інтелігентною поведінкою.

Проте вчений сприймав усе це як окремі незручності, він був змалку вихований у справді патріотичній українській сім'ї і готовий жертвувати багато чим особистим для справи просвіти рідної нації. «Жадання працювати для свого народу може змусити чоловіка на неймовірний крок... Тепер мій дім тут, у сонячній Одесі, у державному університеті, де вільно звучить наша мова, де студенти й професори свояки мені і браття... Який жаль, що Збруч перерізав надвоє наше серце, нашу культуру. У мене є все: кафедра, студенти, воля, море. Немає лише Вас, немає спокою в моєму серці», – пише М. Чайковський в листі до батька 1933 р.

Та найбільше дошкуляло йому надмірне перевантаження різноманітною адміністративною і громадською роботою, яку

намагались скинути на нового працівника. З самого початку вченого висували до президій різних зборів та доручали виступати, з огляду на те що він говорив чистою літературною українською мовою. Ці виступи були для нього дуже важкі. «Я ж так мало ще знав про радянське життя, що за кожним разом боявся, щоб не сказати якоїсь дурниці», – згадує М. Чайковський [1, 69].

Після приїзду в Одесу він вступив у члени профспілки робітників освіти і зайняв місце заступника голови секції наукових робітників. У 1931-1932 рр. він уже був головою бюро секції і почував себе не зовсім на своєму місці, бо ще «мало врісся в радянське життя». Зате краще справлявся в комітеті допомоги вченим при облвиконкомі як член бюро комісії постачання, де слідкував за правильним прикріпленням вчених та їхніх сімей і дбав про своєчасне постачання та розподіл продуктів. Це він робив до останніх своїх днів на волі. За твердженням самого вченого, мав він і певні невдачі на громадській роботі: спочатку його обрали в члени правління спілки робітників освіти («тут уже не мав я ні часу, ні охоти...»). «Не виправдав себе і на становищі голови наукового при ВУАН Товариства, на становищі, яке мені нав'язали; воно дублювало роботу секції наукових робітників... Мусив цілими днями товпитися в інституті, перехоплювати його працівників, щоб прямо вимагати від них скласти зобов'язання на паперові: «буду дуже сумлінно виконувати мої службові обов'язки тощо...» Шкода було витратити масу дорогоцінного часу на те, щоб ліпити такі зобов'язання...» [1, 74].

Як видно з «Особових документів» [2], такі перевантаження змусили М. Чайковського звертатися із заявами до тодішнього ректора фізико-хеміко-технічного інституту М. Х. Фарбера з неодноразовими проханнями про складення із себе хоч якихось повноважень (зав. навчальної частини інституту чи керування кафедрою аналізу, щоб керувати секцією аналізу у філії Науково-дослідного інституту математики і вникнути в обов'язки голови Одеського Наукового при ВУАН товариства...) «При виборах я пробував відказатися від тої гідності, але це мені не вдалося... Я так вибився із сил, що не можу як слід працювати й почувую себе дуже незручно», – пише вчений 28 грудня 1930 р. «Взагалі це дуже ненормально, обтяжувати одну людину багатьма обов'язками, з якими вона потім не може справлятися. Особливо ненормальне є, коли керівникові катедри надавати ще якийсь адміністративний обов'язок, бо таке сполучення може тоді дискредитувати його, а одночасно і роботу катедри... Отже,

розвантаження й дасть мені повну змогу зайнятися педагогічною, науковою та літературно-науковою роботою...» – пише М. Чайковський 25 липня 1931 р.

У цей період він публікує в академічному журналі ВУАН статті «До історії Дискримінанта алгебраїчного рівняння» (1932), «Про зчисленність множини раціональних чисел» (1932). Видає цінну для всієї вітчизняної математики «Українську математичну наукову бібліографію» (1894-1929), що поклала початок усій відповідній українській математичній літературі. З приводу останньої праці Чайковський пише, що пропозиція голови Одеського бібліографічного товариства Б. М. Котарова, ентузіаста своєї справи, була дуже заманлива і він взявся до неї із захопленням, та був зовсім до неї не підготовлений, бо не знав ще добре ні системи радянської освіти, ні літератури і швидко переконався, «що не охоплю цієї неохопної роботи» [1, 71]. Тоді він вирішив обмежитись бібліографією літератури, що появилася українською мовою на споконвічній українській території (в Галичині) з 1894 р. В тому році вийшла перша праця українською мовою з вищої математики В. Левицького в 4-му томі Записок НТШ, і цей рік треба вважати роком народження української математичної літератури, пише автор.

М. Чайковський також бере активну участь в розробці проекту українського термінологічно-фразеологічного математичного словника. Закінчує переведення Кляйнової «Елементарної математики» з погляду вищої, але рукопис був знятий з видавництва і кудись пропав, коли вчений потрапив під пильний погляд КГБ. «Так само не поталанило мені і з атласом кривих», – пише він [1, 73]. Слід відзначити, що свою наукову роботу того періоду вчений оцінював дуже самокритично, як не вельми досконалу, бо постійно змушений був працювати уривками, не маючи на неї часу.

У зв'язку із службовими обов'язками, науковим визнанням й великим інтересом до справи розвитку української математичної термінології М. Чайковський кілька разів перебував у наукових відрядженнях в Академії Наук у Києві, а також у Харкові (1930, 1931, 1932), де й познайомився очно 1930 р. з М. Кравчуком та почав з ним спільну наукову працю. Був він також у Москві на Всесоюзному з'їзді наукових робітників (1-10 грудня 1931 р.), одержав короткотермінове наукове відрядження в Ленінград (1932).

Великою перешкодою в його роботі, як стверджує автор, була необізнаність з марксистсько-ленінською теорією. Він не знав, як до її

вивчення приступити, і не було з ким порадитись, адже, як видно із спогадів, йому рекомендували цілі гори основної літератури. «Я не мав поняття, в чому полягає діалектичний метод в науці і, певно, часто робив правки в моїх лекціях та виступах. Це теж почало спричиняти, що мною зацікавились...» [1, 81]. У душі вченого поселилась тривога, знову, як і в Галичині, не стало спокійної хвилини.

У рукописі «Картка Альбома» вчений пише, що тоді «вся країна жила наче в страшному кошмарному сні. Ніхто не був певен ні у сьогоднішній ночі, ні у завтрашньому дні. Люди, вибираючись на роботу, брали з собою запасну пару білля та якісь харчі і прощались з сім'єю, бо не знали, де їх застане наступна ніч... А які були важкі ночі. Мало що спав спокійно, кожен раз наслуховував: невже то вже по мене?» [4, 3-4].

Згідно з «Особовими документами» тих років, 12 лютого 1933 р. директор фізико-хіміко-технічного інституту М. Х. Фарбер характеризує його як цінного і добросовісного працівника, професора з математики, керівника кафедри алгебри, наукового співробітника та заступника директора філії Науково-дослідного інституту математики, активного громадського діяча, пропонуючи затвердити кваліфікацію професора. А згідно із спогадами самого вченого, вже 19 березня 1933 р. на вулиці його запросили до машини, повезли в ДПУ і там заявили про арешт за відомою 54 статтею, як «ворога народу».

Слід пам'ятати, що М. Чайковський виїхав з Галичини, маючи тамтешній паспорт та радянську візу і звертався до Києва з проханням про продовження її строку. Він мав у 1931 р. стати повноправним громадянином УРСР, але у 1932 р. в Союзі почалася паспортизація всіх громадян і вчений не встиг подати документи на видачу паспорта чи довідки про радянське громадянство, як його «із'яли з обороту», як нібито засланого для диверсій. Після засудження М. Чайковського його сім'ю також вислали з Одеси і вона зазнала значних поневірянь, деякий час навіть слідуючи за ним у заслання.

Учений також з жалем згадує, що спровадив до Одеси «на студії» двох своїх колишніх учнів Рогатинської гімназії, Стегняка та Іваницького, але вони обоє пішли сталінським етапом і Стегняк помер у снігах Карелії. Навіть директора фізико-хіміко-технічного інституту М. Х. Фарбера «не минула сталінська мітла», він був арештований, як і попередній ректор Валуєв, у т. ч. і за підтримку М. Чайковського, й вони обоє загинули у тюрмі.

«Я мав те «щастя в нещасті», що попав до арешту ще тоді, коли панувала «доктрина» про можливість «перевиховання» державних злочинців з допомогою фізичної праці. А в практиці значило все те, що ДПУ, якому було поручено багато підприємств державної ваги, діставало в своє розпорядження дармову робочу силу для виконання дуже важких і трудомістких робіт» [4, 6].

Учений потрапив в Карелію, у місто Ком, близько Білого моря, у Біломорсько-Балтійський комбінат (однойменний канал майже в 4 рази скорочував морський шлях від Архангельська до Ленінграда, масштабність і трудомісткість цієї споруди були величезні. Некваліфікована робоча сила гинула там сотнями тисяч). Спочатку, як кваліфікований робітник, М. Чайковський працював на посту товарознавця в одному з відділів ББК і навіть мав певну свободу пересування. Учений писав:

«Бувало, коли заглибишся у роботу, забувася, що ти не на волі. Але обмеження листування з сім'єю, особливо згадка, що вони без тебе страждають матеріально і морально, що на них тяжіє клеймо рідних «державного злочинця», приводило тебе до дійсності і зганяло сон з повік.

Багато з нас вірило, що вся ця історія – якесь фатальне трагічне непорозуміння, якась помилка... Ми писали до Сталіна, пояснюючи нашу непричетність до злочинів, в яких нас звинувачували, та просили-благали «батька», щоб він вмішався в нашу справу... Ми ще з волі були загінотизовані міфом у добрість та справедливість «батька». Ми мріяли про волю, снили волею...» [4, 9-10].

За спогадами вченого, табірні мешканці ділились на дві різні категорії: злочинців-«побутовців» або соціально близьких до них, які мали всілякі переваги, та контрреволюціонерів (контриків). «Після вбивства С. М. Кірова, нас, контриків, захопила нова хвиля терору, – пише М. Чайковський, – усіх було переведено копати рови чи канали у кам'яному мерзлому ґрунті». До такої важкої праці вчений не був готовий, у нього не було сил, він не виконував норму виробітку, а це відбивалось на розмірі хлібного пайка. Крім того, потім М. Чайковського було відірвано від сім'ї, яка вже кілька місяців жила з ним, і переправлено до табору, організованого за зразком Макаренкового для безпритульних злочинців-підлітків. Вченого було переведено туди вчителем, але він «не вмів собі з ними дати ради»: у таборі була постійна гра в карти, п'ятика і поножовщина. Визволив

його з того «пекла» начальник санітарної частини, якому був потрібний діловод, що розумів би латинську мову.

«Треба було великої стійкості характеру й волі, щоб не піддатись там упадницьким настроям... Бувало, люди кидались у пекло табірнього життя, у розпусту, пили денатурат, ацетон чи оліфу, а то й так опускались морально і фізично, втрачали людську подобу. Я міг би привести приклади такого могутнього розпачу у відомих науковців чи діячів культури. Але більшість все-таки не піддавалась...», – писав вчений у «Картці Альбома» [4, 12].

М. Чайковський – чи не єдиний з галичан, хто пройшов Біломор і Соловки та зумів там вижити і повернутися до Львова.

Література

1. Чайковський М. А. Моя математична автобіографія (з нематематично-ліричними рефлексіями): Рукопис // Тернопільський обласний державний архів. – Ф. 3444. – Оп. 1. – Спр. 2. – 83 с.
2. Особові документи Миколи Андрійовича Чайковського (1930-1933 рр., автобіографія, листок обліку кадрів, посвідчення, членські квитки, заяви, характеристики) // Тернопільський обласний державний архів. – Ф. 3444. – Оп. 1. – Спр. 28. – 26 с.
3. Чайковський М. А. Спогади про Українську хорову капелу Олександра Кошиця (1919-1920 рр.) та свою роботу в Одеському інституті народної освіти (1929-1933 рр.): Машинопис з правками автора // Тернопільський обласний державний архів. – Ф. 3444. – Оп. 1. – Спр. 4. – 120 с.
4. Чайковський М. А. Картка Альбома. Спогади про роки заслання: Рукопис // Тернопільський обласний державний архів. – Ф. 3444. – Оп. 1. – Спр. 5. – 34 с.